

צביה טובי

'אלקינה אלגרנייה באלארבעה לגאוי' [=הקינה הליוורנזית בארבע שפות] (תוניס 1897)

מבוא

יצירה פואטית זו מסוגת ה'קינה' מכונה 'אלגרנייה' על שם עדת ה'גראנה', יהודים שרובם היו יוצאי עיר הנמל ליורנו ('לגהורן') שבצפון מערב איטליה, שהחלו להגר לתוניס – עיר הבירה של תוניסיה – ולערי הצפון בארץ זו כבר בראשית המאה הי"ח (1710). בני קהילה זו, שחיו למעשה כקהילה נפרדת מבחינות רבות מקהילה התושבים היהודים הוותיקים של העיר ('התנאנסה'), היוו כעשרה אחוזים מכלל היהודים בתוניס הבירה ובערי הצפון.¹ אוזיב ואסל (Eusèbe Vassel), בספרו על הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה,² מניח שמחבר הקינה הוא חי שתרוך, על פי האות k בסוף היצירה, אחד מחשובי הסופרים החשובים והפוריים ביותר באסכולה זו של הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה.

אך קודם שנדון ביצירה זו ובלשונה, נעמוד בקצרה על טיבה של הסוגה הספרותית הכתובה ערבית-יהודית בלהג המקומי והמכונה במלה העברית 'קינה'. במהלך שני העשורים האחרונים במאה הי"ט ובשני העשורים הראשונים במאה העשרים, יצאו לאור בבתי הדפוס היהודיים השונים בעיר תוניס למעלה ממאתיים 'קינות'. יש להדגיש, כי בדרך כלל, המונח 'קינה' בהקשר זה אינו במשמעותו המקובלת, כלומר קינה על אדם שנפטר, אלא במשמעות של סטירה,³ כלומר ביקורת נוקבת על תופעות חברתיות חדשות שצצו בקהילות היהודיות בצפון תוניסיה עוד לפני הכיבוש הצרפתי בשנת 1881, מגמות שהלכו וגברו עוד יותר לאחר כיבוש זה, עם התחזקות ההשפעה האירופית. סטירות אלה חוברו דווקא על ידי ראשי המשכילים המבוגרים, שִׁמְחוּ על התנהגות הדור הצעיר, ובעיקר הבנות הצעירות ואף הנשים הנשואות, שפרקו עול ולא שמרו יותר על כללי

¹ על קהילת ה'גראנה' בצפון תוניסיה, ראו טובי צ' וברב תשפ"ד, פרק חמישי – 'היהדות האיטלקית בתוניסיה: שפה, תרבות, דת ופעילות פוליטית'.

² ואסל 1904/7, עמ' 63, מס' 25.

³ על סוגת ה'קינה' ראו טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 123–167.

הצניעות של החברה השמרנית. יצוין, שכבר הרב יהודה ג'רמון, רבה של תוניס, התריע על כך בקונטרס 'שובה ישראל' שיצא לאור בליוורנו בשנת 1886.⁴ חלק קטן בלבד מן הקינות הן קינות של ממש על אסונות שאירעו, כגון 'קינת פאטו ספז' שנרצח באכזריות על ידי מוסלמי בשנת 1856,⁵ שלזכרו חוברו קינות נוספות.⁶ בדומה לכך, 'קינת אל מרחום ר' יום טוב אלג' ותלאת אולדהו אלדי דבחוהם פי נאבל 1891' (=קינת המרוחם ר' יום טוב אלגדז' ושלוש ילדיו שנשחטו בנאבל 1891);⁷ שתי קינות על מותה הטרגי של חביבה מסיפה, הזמרת היהודייה הפופולרית בתוניס;⁸ וכן קינות על אנשים צעירים שנפטרו ממחלה והותירו יתומים קטנים, קינות על מנהיגים שנרצחו – כגון מארי פרנסואה קארנו נשיא צרפת,⁹ אומבירטו פרימו שליט איטליה,¹⁰ על פטירתו של הברון הירש,¹¹ וקינות על אסונות כגון הקינה שכתב אליעזר פרחי, 'קינת אלנאס אלדי מאתו באלכבריה ואלזולאת' (=קינה על האנשים שמתו בהתפרצות הר געש ורעידת אדמה), על רעידת אדמה שאירעה בקלבריה שבאיטליה בשנת 1905.¹²

א. בליל השפות בפי קהילות היהודים בצפון-תוניסיה

מבחינת תוכנה, 'אלקינה אלגורניה', פרי עטו של חי שתרון, שנדפסה בתוניס בשנת 1897, היא מסוג הסטירות, אך היא מתייחדת בכך שלשונה אינה ערבית-יהודית בלבד אלא היא כתובה בארבע שפות, כפי שרשום בשמה של הקינה: 'אלקינה אלגריייה באלארבעה לגאוי' (=הקינה הליוורנית בארבע שפות).¹³ ארבע השפות הן: הערבית-היהודית המדוברת, עברית,¹⁴ צרפתית ואיטלקית. לשון ה'קינה' ברובה ערבית-יהודית,

⁴ לנוסח הקונטרס ראו שם, עמ' 197–201.

⁵ הטל תשס"ז, עמ' 84, מס' 317.

⁶ בספרייה הלאומית בירושלים מצויות שש קינות על רצח באטו ספז.

⁷ ואסל 1904/7, מס' 313; הטל תשס"ז, עמ' 84, מס' 316; לפרסום הקינה ראו מלאכי תשנ"ט.

⁸ לנוסח שתי הקינות ותרומן לעברית ראו טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 145–166; לתרגומן לאנגלית ראו טובי י' וצ' 2014, עמ' 125–147.

⁹ ואסל 1904/7, מס' 352; הטל תשס"ז, עמ' 99, מס' 410.

¹⁰ ואסל 1904/7, מס' 335; הטל תשס"ז, עמ' 71, מס' 238.

¹¹ ואסל 1904/7, מס' 256; הטל תשס"ז, עמ' 73, מס' 255.

¹² שם, עמ' 84, מס' 319; השוו פרחי 1895; על אליעזר פרחי, ראו טובי צ' תשע"ב.

¹³ ואסל 1904/7, מס' 25; הטל תשס"ז, עמ' 70, מס' 233. על חי שתרון ראו חג'אג תש"ס, עמ' 261–262.

¹⁴ המלים העבריות המרובות לוקטו ברובן מן היצירות הללו והן הובאו במילון המשווה, שיצא לאחרונה במהדורה שנייה; ראו ממזן תשע"ג.

לשון שראשית השימוש בה בתוניסיה עוד בימי הביניים, כגון ביצירות העממיות הקשורות לחיי הדת, כגון 'קצת יוסף הצדיק'¹⁵ ו'קצת חנה'.¹⁶ מכל מקום, השימוש בערבית יהודית כלשון יצירה שהובאה לדפוס התרחב מאוד ביצירות ספרותיות רבות ואף בעשרות עיתונים בערבית יהודית שיצאו מסוף המאה הי"ט עד אמצע המאה העשרים.¹⁷ עם זאת יש לציין, שלשון זו היתה עשירה מאוד ברכיב עברי וברכיב איטלקי.¹⁸ בעניין זה, וכן במימושי הבין-שיניים, נבדלה הערבית המדוברת בפי היהודים מזו המדוברת בפי המוסלמים בתוניסיה.¹⁹ זו היתה למעשה השפה המדוברת המשותפת לכל קהילות היהודים בתוניסיה, כמובן, בהבדלים מסוימים מאזור לאזור. יצוין, שבתוניס הברירה בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים היה בליל של שפות בשל הרכב האוכלוסיה המגוון. כותב על כך לפי (Lapie), שלימד היסטוריה בבית הספר התיכון הצרפתי על שם קארנו (Lycée Carnot) בתוניס בסוף המאה הי"ט. בספרו *Les Civilisations tunisiennes (musulmans, israélites, européens) : étude de psychologie sociale* (Paris 1898), המסכם עניינים רבים בחיים המשולבים בין בני הדתות השונות, מקדיש לפי פרק מיוחד (הפרק השני: Les Langues) לשונות המדוברות בעיר תוניס. וכך כתב בראש הפרק (בתרגום מצרפתית): "כל אדם בתוניס מדבר בשלוש שפות – ערבית, צרפתית ואיטלקית". הרכב זה מאפיין אפוא את היצירה הנדונה בזה, אלא שנוספה בה שפתם הקדומה של היהודים – העברית. בדומה לכך כתב ואסל בראשית המאה העשרים בהקדמת ספרו הנ"ל (בתרגום מצרפתית): "מלים צרפתיות ואיטלקיות חדרו לעיתונות הערבית",²⁰ כשכוונתו לעיתונות הערבית-יהודית,

¹⁵ הטל (תשס"ז, עמ' 68, 105, 152, 157–158, 172, מס' 222–224, 441, 713, 741, 742, 824–826) מונה לא פחות מאשר עשר מהדורות שונות של 'קצת חנה' בערבית יהודית, שיצאו לאור משנת 1888 ואילך בבתי הדפוס היהודיים בתוניס ובסוסה על ידי מיטב הסופרים היהודים בערים אלו; וכן מחזה תאטרלי על יוסף הצדיק (שם, עמ' 179, מס' 907), ויצירה פואטית מסוגת ה'מלזומה' על יוסף הצדיק, פרי עטו של אליעזר פרחי (שם, עמ' 218, מס' 1126).

¹⁶ בדומה לכך, הטל (שם, עמ' 103–104, מס' 429–439) מונה לא פחות מאשר אחת עשרה מהדורות שונות של 'קצת חנה' בערבית יהודית, שיצאו לאור משנת 1888 ואילך בבתי הדפוס היהודיים בתוניס ובסוסה על ידי מיטב הסופרים היהודים בערים אלו.

¹⁷ ראו ואסל 1904/7, עמ' 25–37; הטל 1996, עמ' 19–80. על אחד העיתונים הללו – 'אלנג'מה', ששנות הופעתו מרובות מכל העיתונים הערביים-היהודיים האחרים בתוניסיה, ראו טובי תשפ"ד.

¹⁸ על הרכיב העברי בערבית-יהודית המדוברת בפי יהודי תוניסיה, ראו טובי צ' תשע"א; על הרכיב האיטלקי, ראו טובי צ' תשפ"א; השוו צ'פולטי 2007; ואסל 1904/7, עמ' 43, ביחס לשימוש במלים איטלקיות בספרות הערבית-היהודית בתוניס, ראו שם, עמ' 63, מס' 25.

¹⁹ ראו כהן 1975, עמ' 20–26; כהן 1981, עמ' 98.

²⁰ ואסל 1905, עמ' 43. בעמוד זה מביא ואסל מלים לדוגמה שחדרו מן האיטלקית ללשון הערבית-היהודית בעיתונות הערבית-היהודית.

ואף מביא לכך דוגמאות של מלים איטלקיות. לפי בספרו הנ"ל מתייחס לעברית של יהודי תוניס (בתרגום מצרפתי): "אט אט נשכחה העברית ולא שימשה אלא בטקסים הליטורגיים, בתפילות ובקריאת ספר התורה".²¹ לפי משווה תופעה זו לשפה הלטינית בקרב הנוצרים באותה תקופה, שאף היא שימשה בתפילות בכנסייה בלבד. עוד כתב בהמשך דבריו: "היהודים זכרו רק את התנ"ך. היום (1898), כמה יהודים בתוניס מבינים עברית? הם קוראים, אך מחשבתם היא הערבית, העברית כמעט ונעלמה". לא ייפלא אפוא, שביצירה הנדונה בזה, העברית נוכחת כשיבוצים מן המקרא או כתובה ברובד הלשוני המקראי. עדות להרכב הלשון המדוברת בפי תושבי תוניס בכללם מביא הנוסע ג'ון פוסטר פרייזר, שביקר בצפון אפריקה בראשית המאה העשרים: "There is a jumble of tongues", כלומר, יש ערבוב של שפות, וכוונתו לספרדית, איטלקית, צרפתית וערבית.²² עוד כותבת על כך הסופרת הצרפתייה קליר שארלז'ניו (Charles-Geniaux) בשני ספריה.²³

בליל השפות שאפיין את כל תושבי תוניס בא לידי ביטוי בתופעה מיוחדת המעידה ומוכיחה נאמנה על הימצאותה בחברה הכללית. המכוון ל'סביר' (Sabir), לינגואה פרנקה שהיתה שפת תקשורת משותפת הדבורה בנמלי הים התיכון. אוצר המלים של הסביר, שהיה מוגבל ונועד לצרכים ידועים, היה למעשה ערבוב של שפות מקור שהתעשרו זו מזו, אך הבסיס היתה הערבית המדוברת שהטמיעה בתוכה על פי סדר כרונולוגי מלים איטלקיות רבות, ולאחר מכן מלים צרפתיות ואף מלים מלטיניות. היוצר הספרותי החשוב ביותר בסוגה זו היה הזמר והבדרן אדמון מרטין (Edmond Martin), צרפתי ממוצא יהודי יליד תוניס (1888–1963), שנודע בכינויו 'פדור בן נטראם' (Kaddour Ben Nitram). בהופעותיו התאטרליות המשעשעות המרובות בפני הציבור הרחב בעיר תוניס השתמש בשפת הסביר.²⁴

ב. היסודות האיטלקיים בתרבות של יהודי תוניסיה

בניגוד ללשון ה'סביר', אין ביצירה זו עירוב של מלים משפות שונות במשפט אחד, אלא משפטים שלמים בשפות השונות. להלן נדון ברכיב האיטלקי העשיר בערבית הדבורה

²¹ לפי 1898, עמ' 26–27.

²² פרייזר 1913, עמ' 224.

²³ שארלז'ניו 1934, עמ' 103–121; שארלז'ניו 1922.

²⁴ ראו עליו טובי י' תשע"א, עמ' 90–93; לקובץ מחזותיו אלו ראו כדור בן נטראם 2015; עוד ראו עליו קשירבנדנה 2003. לפרסום מחזה בלשון הסביר הכתוב באותיות לטיניות ראו חיון 1931; לדין במחזה ולתרגומו לעברית, ראו טובי י' תשע"א, עמ' 93–110.

בפי יהודי תוניסיה וברקע ההיסטוריה חברתי לחדירתו אליה מכוח נוכחותם של איטלקים רבים – נוצרים כיהודים – באוכלוסיה בערי הצפון, ובעיקר בעיר הבירה תוניס. חשיבות דיון זה נובעת מכך, שבתודעה הציבורית הרווחת, נטועה השפעת התרבות הצרפתית הרבה על תוניסיה, בעקבות השלטון הצרפתי בארץ זו בשנים 1881–1956, אך נעדרת המודעות להשפעה האיטלקית על ארץ זו. יש לציין, שמיקומה של העיר תוניס במרכז החוף הדרומי של הים התיכון, במקום הקרוב ביותר אל אירופה – וליתר דיוק אל איטליה – היה גורם מכריע בהגירת זרים אליה ממניעים כלכליים-מסחריים. הנוצרים הגיעו אל תוניס – וממנה אל חלקי הארץ האחרים – כמהגרי עבודה במהלך המאה הי"ט. אך עוד לפני כן, הגיעו אליה איטלקים כשבויים במהלך המאות הראשונות של הזמן החדש, מכוח היותה מרכז סחר העבדים. אלפי עבדים נוצרים הובאו לתוניס מאיטליה כבר בראשית המאה הי"ג.²⁵ בראשית המאה הי"ח הגיע מספר האיטלקים בתוניס לכדי עשרות אלפים, ועל פי עדותו של אנדרה ויאוליס בספרו Notre Tunisie, היו בתוניס בראשית העשור הרביעי במאה העשרים 48 אלף איטלקים לעומת 21 אלף צרפתים.²⁶

חשיבותה של תוניס בסחר הבינלאומי היתה הגורם העיקרי לכך, שמראשית המאה הי"ח החלו להגר אליה יהודים מאיטליה המכונים – כאמור לעיל – 'גראנה', לפי שרובם באו מעיר הנמל ליוורנו (לגהורן). בני משפחות המהגרים העשירות דיברו ביניהם איטלקית בלבד וניהלו חיים משל עצמם (בתי ספר, בתי כנסת ואף בית קברות נפרד). למעשה, האיטלקית נעשתה ה'לינגואה פרנקה' של צפון אפריקה בכלל.²⁷

האיטלקים בתוניסיה היו מעמד חברתי חשוב בכל תחומי החיים – בכלכלה ובתרבות בכלל. כך, היו בתי ספר איטלקים שבני קהילת יהודי ה'גראנה' שלחו אליהם את ילדיהם. אף היתה עיתונות איטלקית פורחת, כפי שעולה בין היתר מספרו של מישל ברונדינו.²⁸ אף היה בתוניס בית דפוס ידוע של משפחה איטלקית בשם Finzi, שבכל גיליון של השבועון הערבי-יהודי 'אלפונגורף' (תוניס 1904–1908), שיצא לאור בעריכתו של צמח הלוי, היתה פרסומת של בית דפוס זה.²⁹

חשיבות מיוחדת היתה לתרומת המהגרים היהודים מאיטליה לתאטרון היהודי בתוניסיה.³⁰ היהודים באיטליה היו חשופים לתרבות התאטרון, ובמיוחד לתאטרון העברי

²⁵ ראו דה גודן דה סוהם 1875, עמ' 35–37.

²⁶ ויוליס 1938, עמ' 93–94.

²⁷ ראו אברהמי תשנ"ז, עמ' 15–16.

²⁸ ברונדינו 2005; השוואת קאנאל 1923.

²⁹ על שבועון זה, ראו הטל 1996, עמ' 55.

³⁰ ראו: טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 213–218.

המקורי, שהוצג כבר במאה הי"ז, כגון 'יסוד עולם' מאת משה זכות; 'גמול עתליה' מאת דויד פראנקו מנדס; ו'מעשה שמשון' ו'מגדל עוז' מאת משה חיים לוצאטו. כבר במחצית השנייה במאה הי"ח יובאו להקות מאיטליה שהציגו קומדיות בפני שליטי תוניסיה, שבהן נטלו חלק נכבד יהודים מן קהילת ה'גראנה'.³¹ בשנת 1826 ייסד גולה פוליטי איטלקי – G. Terzi, תאטרון בשם Catagenèse, שהעניק לתוניס את היוקרה של 'פריס של ארצות הברכה'. באותה שנה, במסגרת הסכם עם ההנהלה והשחקנים הוונציאנים שנחתם בליוורנו, הקים יהודי ממוצא ליוורנזי בשם Tapia את להקת התאטרון הראשונה בתוניס, שהציגה לא רק מחזות אלא גם יצירות אופרה. כך, למשל, רפרטואר התאטרון כלל בשנת 1859 יצירות כגון *Bal Masqué* ו-*La Traviata*, והמופעים נערכו גם מחוץ לתוניסיה, כגון בקהיר בירת מצרים.³² ראוי לציין, שמחירי הכרטיסים לכניסה להצגות אלו היו עממיים.³³

גם דוד כהן-טנוגי (1835–1928), מייסד התאטרון השני שפעל בתוניס במשך שלושים שנה, היה יהודי ממוצא ליוורנזי וצאצא למשפחת רבנים, שבמסעותיו הרבים לאירופה במסגרת עיסוקו כסוחר נחשף לתרבות התאטרון האירופית ושאף להביא אותה לתוניס. כהן-טנוגי בנה בניין מיוחד על פי מיטב הארכיטקטורה האירופית ברחוב בון בפינת רחוב קונסטנטין ובו ארבע מאות מושבים וכן תאים ויציעים מיוחדים. שם הוצג המחזה *Faust* מאת Gounod, לראשונה בתרגום איטלקי, וכן האופרה *La Favorite* מאת Donizetti. אולם, כפי שאירע בתחומים אחרים באותה התקופה, המגמה האיטלקית התחלפה במהרה במגמה צרפתית ובשנת 1879 נחגגה באולם התאטרון הפרמיירה של האופרטה הצרפתית *Giroflé-Girofla* ואחריה *La Petite Mariée*, *Le Petit Faust*, *La Jolie Parfumeuse*, *La Mascotte*. בי-1890 נוסד התאטרון הצרפתי La Scala, שבשנת 1892 שונה שמו ל-*Folie-Bergère*, *Concert du Chat Noir*, כדי ליצור זיקה ישירה בין תוניס לפריס.³⁴ עוד ראוי להדגיש, כי בכל הספרות הערבית היהודית, המלה המשמשת לציון המונח 'תאטרון' שאולה מן האיטלקית – 'תיאטרו' (teatro) ולא מן הצרפתית (théâtre). בדומה לכך, באותם מקורות משמשת המלה האיטלקית 'אמורה' לציון 'אהבה' (amore) ולא המלה הצרפתית (amour). שתי מלים איטלקיות אלו משמשות בעשרות יצירות מן הספרות הערבית-היהודית.³⁵

³¹ ראו מורה וסדגרוב 1996, עמ' 16, 34.

³² טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 216.

³³ דונאן 1858, עמ' 250; טרילוזי 1971, עמ' 170.

³⁴ טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 216.

³⁵ כגון היצירה הערבית-היהודית (טובי י' וצ' תשע"ז).

גם תחומים אחרים היו כמעט במלואם בידי האיטלקים:

1. רפואה. תחום זה היה כולו בידיהם; 'טביב טליאן', כלומר 'רופא איטלקי', היה שם דבר.
2. הנמל שממערב לעיר תוניס. נמל זה, הידוע בשמו הערבי 'חלק אל־אד' (=צוואר הנחל), נבנה על ידי האיטלקים שכינורו בשם האיטלקי La Golleta, ומכוח כך אף בלשון המדוברת כונה 'גולטה'.³⁶ רק לאחר שהצרפתים שקנו אותו מידי האיטלקים בשנת 1896 בעקבות הכיבוש הצרפתי, ניתן לו השם הצרפתי La Goulette.
3. הבנקאות. תחום כלכלי חשוב שלאיטלקים היה בו מקום מכובד.³⁷ ראיה לדבר, כמעט כל המלים מתחום הבנקאות הן איטלקיות: באנקא (=בנק), כמביאל (=שטר); פירמה (=חתימה); פיטורה (=קבלה), וכיוצא בהן.
4. תחבורה. פיתוח אמצעי התחבורה בתוניסיה בכלל נעשה על ידי האיטלקים, ומכוח כך אף שמות כלי התחבורה באותם ימים כולם באיטלקית, כגון: כרוסה (=כרכרה); טרינו (=רכבת); כאליס (=כרכרה מפוארת ובה מושב אחד); כריטה (=עגלה).
5. המערכת המשפטית. עורכי דין רבים היו איטלקים, כגון 'אלאווכאת' (עורך הדין) אלפרד ואלנסי, מחבר הספרון 'אלציוניסם'.³⁸
6. קולינריה. שמות תבשילים רבים מקורם באיטלקית, בעיקר בתוניס, אך גם במקומות אחרים בתוניסיה, כגון 'מנינה' ו'נקיטוס' ו'רוסטו'. זאת ועוד, בשנת 1910 לערך, יצא לאור ספר הבישול 'ובישלת ואכלת' הכתוב ערבית־יהודית, אך שמות למעלה מ־70 אחוז מן התבשילים המפורטים בו הם איטלקיים, כגון: ברודו, ארוסטו, ביזילוס, מנינה ועוד.³⁹ למעלה מכך, אף בספר הבישול הצרפתי של ז'ק והל ואנרי סטבו, *La cuisine Tunisienne* (=המטבח התוניסאי; תוניס 1923), רוב שמות התבשילים הם באיטלקית, כגון: rouzzu, calsanicous, וכיוצא באלו.⁴⁰ בשנת 1906 תורגם לערבית־יהודית על ידי יעקב כהן ובשנית בשנת 1914 על ידי יוסף אברהמי.⁴¹

³⁶ דה גודן דה סוהם 1875, עמ' 291, הערה 2.

³⁷ ראו גניאד' 1955.

³⁸ ראו עליו טובי צ' וברב תשפ"ד, עמ' 101 (הערה 4), עמ' 111, 164 (הערה 175), 224.

³⁹ ובשלת ואכלת חש"ד.

⁴⁰ בהשפעה זו יצאו ספרי בישול בשנות התשעים בצרפתית כשהמשך פירוט הבישול הוא באיטלקית, כגון זיתון 1992 וזאנה־מוראת 1998.

⁴¹ ראו הטל תשס"ז, עמ' 250, מס' 1351, 1352.

8. דייג. שמות הדגים בפי מוסלמים ויהודים כאחת היו שמות איטלקיים, כגון: בלמית, צברץ, טריליה וכיוצא בהם. עוד יצוין, כי מאחר שמקצוע הדיג היה נתון בידי האיטלקים הם אף עסקו בשליית אלמוגים.⁴²
7. הבידור. היהודים אימצו משחקי קלפים רבים איטלקיים, כגון: סקובה (מטאטא), טריסטה (=שלוש שביעיות), נובי (הספרה תשע).

עימות חריף בין תרבות איטליה לבין תרבות צרפת נוצר עם שנכבשה תוניסיה על ידי צרפת בשנת 1881. הצרפתים הצליחו אומנם לגבור אט אט על האיטלקים מבחינה תרבותית, שכן מסוף המאה הי"ט ואילך הדור הצעיר בתוניס גדל על ברכי תרבות צרפת – בעיקר באמצעות בתי הספר של כי"ח ושל ממשלת צרפת. כך, השפה הצרפתית כבשה את הלשון המדוברת והכתובה וספרות עשירה בלשון צרפת שגשגה בקרב יהודים – בין פרוזה בין שירה. ייזכרו בזה רק כמה משמות הסופרים הידועים: ריבל (=רפאל לוי), והל (ז'ק ויקטור לוי), ויטאליס דנון וסזאר בן עטר.⁴³

מכל מקום, משקע רביעוצמה של התרבות האיטלקית נותר בכל תחומי החיים בתוניסיה, ולענייננו – בעיקר בנוכחות המרשימה של הרכיב האיטלקי דווקא בקהילות הדרום בתוניסיה, שהשפעת התרבות הצרפתית עליהן היתה מועטת מאוד, באופן שחשפעת תרבות זו לא מחתה את השפעת התרבות האיטלקית. במחקרי על יהודי הדרום, רשמתי מאות מלים איטלקיות שהשתקעו בלהג הערבי והערבייהודי כאחד. אך אלה היו מילים בודדות מתחומים שונים שבהם האיטלקים הותירו את רישומם.⁴⁴

והנה, בניגוד למלים האיטלקיות הבודדות מחיי היום יום שחדרו לערבית-יהודית בתוניסיה בכלל, הרי ביצירה הנדונה שולבו משפטים שלמים באיטלקית. מכאן נבין גם מה ראה מחבר היצירה לקרוא לה 'אלקינה אלגורנייה'. אף הטור השני בחרוזת ה'מדריך', הפותחת את הקינה לאחר הטור הערבייהודי, הוא משפט שלם באיטלקית.⁴⁵

יש לציין, שלעתיים קרובות חלו מעתקים פונטיים במלים האיטלקיות שחדרו אל הערבית-יהודית המדוברת, כגון: שם הדג triliya הפך בערבית ל'טריללה'. אף שם המלבוס ghonnella (=גלימה עם כיסוי ראש, לבוש של נזירות), הפך בלהג הערבייהודי ל'גונילה', ובתוך כך חלו בו גם מעתקים סמנטיים: תחילה – חצאית רחבה, ואחר כך – קומבניזון.

⁴² ראו סבאג 1951, עמ' 79–82.

⁴³ ראו עליהם, טובי צ' וברכ תשס"ד, על פי ערכיהם במפתח השמות.

⁴⁴ טובי צ' תשפ"א.

⁴⁵ תודתי נתונה לפרופ' מיכאל ריז'יק מאוניברסיטת בראילן על עזרתו בתרגום המשפטים באיטלקית, ועל קביעתו שחלק מן המלים הם צורנים דיאלקטיים, כגון questo, questa, negra.

ג. 'אלקינה אלגרנייה באלארבעה לגאוי'

1. תוכנה ומגמתה של ה'קינה'

מבחינת תוכנה, גם יצירה זו מהווה מחאה סטירית חריפה על התנהגות הנשים הצעירות הנוהגות אחר האופנה החדשה והלבוש החושפני והפרוץ, על הבלטת חלקי הגוף והשוטטות ברחובות. הדובר הוא אדם מבוגר בחברה, הכואב את המציאות, שבה הבעל עובד קשה למחיית המשפחה, בעוד האשה אצהרצה לקנות מלבושים אופנתיים. בקינה מובאים תיאורים מפורטים של הלבוש, כולל בדים וצבעיהם, אופן הלבוש ושמות חלקי הלבוש. אגב דרכנו נציין, כי מיצירה זו אנו למדים גם על סגנון האופנה והלבוש בעת חיבורה. המלה הראשונה בשם היצירה – 'אלקינה', מכוונת אומנם להיותה מקוננת על דרכי התנהגות שחלפרעברו מן העולם בעקבות השפעת אירופה. המחאה והכאב מובעים בלשון קינה כבר בטור הראשון של חרוזת ה'מדריך' הפותחת:

אתלמו יא לאצחאב ג'מעיה ועדרו עלא חאלתי

תרגום:

האספו, הו חברים, יחדיו וקוננו על מצבי.

לשונות של קינה עולים גם מהמשך היצירה, כגון בטורים אלה:

23 קולו ללנאחה תנוחי	תבכי בלא תעאמיל
24 נעמל ג'באנה פי רוחי	ונבאת נבכי טול אלליל
65 קל(ל)בו תמאשי עדאדה	תנוח ותבכי באלתעדיד

תרגום:

23 אִמְרו לַמְקוֹנֶנֶת קוֹנִי	תבכה ללא שכר
24 אעשה בית קברות בתוכי	ואשאר בוכיה כל הלילה
65 בלבו אין יגון	תקונן ותבכה בשירי אבל

מן הראוי להדגיש, כי על אף היות יצירה זו סטירה, הרי בהשוואה ליצירות רבות אחרות מסוגת ה'קינה' שהיא נמנית עמהן, ההתבטאות הלשונית בה חריפה בהרבה בהשוואה ליצירות האחרות.

2. המבנה הספרותי של ה'קינה' ולשונה

'אלקינה אלגרנייה' כוללת מדריך בן שני טורים ושבע עשרה חרוזות מרובעות טורים; סך הכל שבעים טורים, כולם כפולי צלעיות. החריזה בכל חרוזה כפולה ומשתנה מחרוזה

לחרוזה: חרוז אחד לצלעיות הראשונות בכל טור וחרוז אחר לצלעיות השניות בכל טור, חוץ מן החרוז המשותף בצלעית השנייה בטור האחרון בכל החרוזות.

באשר להרכב הלשוני: היצירה בעיקרה כתובה בערבית-יהודית, חוץ מן הצלעית הראשונה או הצלעית השנייה בטור הרביעי בכל חרוזה, הכתובה בדרך כלל בלשונות הזרות: שש צלעיות באיטלקית, שש צלעיות בעברית, וצלעית אחת בצרפתית. הצלעיות העבריות הן שיבוצים מקראיים או כתובות בלשון המקרא. צלעית אחת בלבד כתובה בעברית חדשה יחסית: "בכל זאת עודנה רזה" (טור 50). הצלעיות הכתובות בשפות הזרות מודפסות באותיות גדולות מודגשות.⁴⁶

כאמור לעיל, מיצירה זו ניתן ללמוד על בליל השפות שאפיין את החברה בתוניס, כפי שנתנו דעתם על כך חוקרים ונוסעים רבים. באותן שנים שלטה האיטלקית, וכך הצרפתית משמשת ביצירה זו בצלעית אחת בלבד, המתארת את הגברת היוצאת לבלות בחוץ בשעות הערב (טור 14): "בונסואר מאדאם בונסואר" (=ערב טוב, גברתי, ערב טוב; יש לתת את הדעת לכך, שמשפט זה המושמע מפי הדובר ביצירה, נאמר בקושי, בשל כאב הבעל הרואה את התנהגות אשתו (טור 14): "וקפת פי גרג'ומתי" (=נעצרה בגרוני).

3. נוסח ה'קינה' ותרגומה

אתלמו יא לאצחאב ג'מעיה	ועדרו עלא חאלתי
לי דונני פ'אננו פורכירייה	כויסתא רווינתי:

תרגום:

האספו הו חברים כולם	וקוננו על מצבי
הנשים עושות תספורת	זאת של ראוינה:
פ'אלת באצ'חך ונבכי	נגרגז ודמעי מחצור
עלא חואלי ללקארי נחכי	וקלבי פרחאן ומגצור
5 סידי אלקארי ג'יתך נשכי	מן גצר קלבי אלמקהור
על זאת אבכה כי על כי	כתרו פי אמוצ'תי:

תרגום:

משועשע בצחוק ובוכה	מתיפח ודמעתי עצורה
על מצבי אני מתלונן בפני הקורא	לפי שמח ולחוץ
5 אדוני הקורא באתי להתלונן בפניך	מרב מצוקת לבי

⁴⁶ להלן – הצלעיות העבריות בנוסח הקינה במקורה מודפסות בצבע אדום; האיטלקיות – בצבע חום; הצרפתיות – בצבע ירוק.

על זאת אבכה כי על כי

יפרח קלב אלזוואלי

יחזן וימשי לתאלי

אלסראול ולאת פ'צ'אלי

10 **תותתו וירדי רוססי תזאללי**

תרגום:

ישמח לב העני

יתאבל ויצעד אחורה

למכנסיים גזרות שונות

10 כולו ירוק אדום צהוב

פ'רד לון ג'מלת אלכסוא

תלבס אלמרא וקת אלעשוא

מן ינצ'רהא יעמל נשוא

בונסואר מאדאם בונסואר]...

תרגום:

צבע אחיד לכל החליפה

תלבש האשה לעת ערב

אשר יראנה תתרומם רוחו

בוקר טוב, גברת, בוקר טוב ...

15 נבכי ותשבב דמועי

אלכ'דמה כסרת צ'לועי

מן צגרי דאים (ז)[ן]צ'ועי

תשבר מקנה אזרוע

תרגום:

15 אבכה ודמעוטי זולגות

העבודה ריסקה את צלעותי

מצעירותי תמידה שפלותי

תשבר מקנה אזרוע

באלג'ד מאנישי משאועי

20 כנת כ'דאם פ'ראיעי

הגזימו באופנה:

למא ישוף לבאס אלקום

אלעשיר וקלבהו מחמום

חראיר מטרוז כ'רג' אליום

פרד לון יא כ'יבתי:

כאשר יביט בלבוש האנשים

העשיר ולבו עכור

משי רקום על פי אופנת היום

באותו הצבע הו רעתי:

פ'רד פ'צ'לה פ'רד קמאש

תתבכ'טר ביהא בין אלנאס

חבתיחלאוה באלבשבאש

וקפת פי גרג'ומתי:

אותה גזרה, אותו הבד

מתפארת בה בקרב האנשים

זרעי שומר הבר עם שמיר

עמדה בגרוני:

עלא חאלי מא ערפ'תוש

ואלמצרוף מא נג'מתוש

והאד אלוקת מא כ'ממתוש

חתא נכמל כ'דמתי:

בשל מצבי שלא ה'כרתיו

ההוצאות – לא יכולתי עליהן

ועל זמן זה לא חשבתי

עד אשר אסיים עבודתי:

כלאמי תאבת ומתבות

נכ'דם נגלב מלך אלמות

צרת נכ'דם בטול דראעי

עיני אשא לאל רועי

תרגום:

לאמתו של דבר אינני איש מדון

20 הייתי פועל נמרץ

הייתי עובד בזרוע נטויה

עיני אשא לאל רועי

קולו ללנואחה תנוחי

נעמל ג'באנה פי רוחי

25 צאט ריקי וכתר נבוחי

תועה תועה אנוכי

תרגום:

אמרו למקוננת קונני

אעשה בית קברות בתוכי

25 גרוני ניחר ונלאיתי מלבקש

תועה תועה אנוכי

אליום נהאר אלבתה

יא סעד מן טאחתלהו ורתה

קדאש מן מרא לבנתהא

30 **כי ניגרא כויסתא ליברתא**

תרגום:

היום יום ההכרעה

אשרי מי שנפלה בחלקו ירושה

מה רבו הנשים – את בנותיהן

30 עד כמה שחורה (שלילית) זו החירות

כ'לאת אלדאר מע אלזנקה

אלנסא תבדע ואלרג'אל תשקא

כתרת אלפלאסאת ואלסרקה

סי מייא מוליא אפרי לא בוכא

תרגום:

יא באב אללה ננאל אלקות

והוא יצליח את דרכי:

דב'רי ברורים ומובנים

עובד ומנצח את מלאך המוות

הו שערי האל, נשיג מזון

והוא יצליח את דרכי:

תבכי בלא תעאמיל

ונבאת נבכי טול אלליל

מא נפעניש חתא תאויל

גאלט פי תנייתי:

תבכה ללא שכר

ואשאר בוכיה כל הלילה

לא הועילה לי שום תמיכה

תועה בדרכי:

עלא לבאס כ'רג' אליום

יקדר יקאצ'י האד אלהמום

תדיהא למכאן משום

כ'לאתלי דוירתי:

אודות הלבוש על פי אופנת היום

יכול הוא להתמודד עם צרות אלה

לוקחות למקומות גרועים

החריבה לי את ביתי:

כמלת באלבלאד

תכ'דם כ'דמת ג'ואד

כתרת תתריך אלעבאד

האדיך היא וחלתי:

החריבה את הבית עם הסמטה
הנשים ממציאות והגברים טורחים
רבו הכספים והגניבה
אם אשתי פותחת את הפה

35 **אלאמורה** כרג'ת תתלעלע

אליברתה מעאהא תתכ'לע

תעדאת עלא אלחארה תתולע
אלנסא עאמלה תתבדע

תרגום:

35 האופנה יוצאת ומתפנקת

החופש עמה מבלה

עוברת בשכונה משתחצנת

הנשים עושות רמיה

אש נבדא ואש נתכלם

40 אלרג'אל עיאת תכ'מם

אלמרא ידא תתצמם

מי לאשאתו מאטו ואבכם

תרגום:

במה אפתח ומה אדבר

40 הגברים נלאו מהרהורים

האשה אם תכעס

הזנחתי את עצמי ונאלמתי

נסבג ואלא מהושי תווא

אלרג'אל תעמל מן אלצ'עף קווא

45 כסוא פרד לון חלווה

מא פיר דייו נוני מייא

תרגום:

נצבע, ⁴⁷ ואם לא – חסר ערך עכשיו

הגברים יוצרים מן החולשה כוח

חיסלה גם את העיר
עובדים הם עבודה פרך
רבה הזנחת האנשים
זאת היא בעייתי:

פי וסט אלבלאד תדור
הבטו מן אלקצור
בסכאן אלמגאגר ואלקבור
חתא תסלך' ג'לדתי:

במרכז העיר מטיילת
ירדו מן הארמונות
ביושבי המערות והקברים
עד אשר עור פניהן מתגלף:

עלא סראול ורד אלשאם
שאח עקלהם מן אלתכ'מאם
מא תפהמשי חתא כלאם
טיירת עקלייתי:

אודות מכנסיים יבוא מסוריה
יבש מוחם מן המחשבות
אינה מבינה שום דיבורים
העיפה את שכלי:

עלא סראול ורד אלשאם
תחרג' אלנסא באלתמאם
כ'צ'רה חמרה ענק חמאם
טלבתהא מן ענד ג'ארתי:

על מכנסיים יבוא מסוריה
מקשטת את הנשים בשלמות

⁴⁷ מטפורה המכוונת לצביעת הבגדים בשחור לאות אבל.

45	חליפה בצבע אחד יפה אבל בשם האל איננה שלי	ירוקה אדומה כצוואר היונה ביקשתיה משכנתי:
50	כסוה מלוונה מאהישי חאג'ה לאזם כיף טלב אלדגאזה ואלתכה מתל אלמרגאזה ובכל זאת עודנה רוזה	מא תקאבלש האר אלאיאם אלואן מכ'לטין חראם תדלדל תחת אלחזאם הלבינה את זקני:
	תרגום:	
50	חליפה צבעונית אינה דבר (מיוחד) צריך כבקשת הדגאזה החגורה כעין הנקניקיה ובכל זאת עודנה רוזה	אינה מקובלת בימים אלו צבעים מעורבים – אסור מתנדנדת מתחת לאגן הלבינה את זקני:
	יא סאמעין אשהדו עלייא מא קאעד יסיר פייא אלמרא תמכנת בייא תחב כסיוה מכ'אזנייה	נחילכם באלצחיה נלצ'מהו בלסאן פציח באיתה תבכי ותציח מעדורה מרייתי:
	תרגום:	
55	הוי, השומעים, העידו עלי, על אודות הקורות אותי האשה נטפלת אלי רוצה חליפונת גנוזה	אדבר אליכם בדברי אמת אאשים אותו בלשון ברורה כל הזמן בוכה וצורחת יש להבין את רעייתי:
55	מעדורה תעאנד ותטלב באללבאס ואלציאגה תלהב ואלנסא לרג'אלהא תטלב עית מא נסרק עית מא נקלב	למא תשוף אלנסא פ' אלסוק שי חאצ'ר שי תלוק ללכ'ארג' תעטי אלחלוק באש נכבר כ'דמתי:
	תרגום:	
55	יש להבין אותה, עינה צרה ודורשת מן המלבושים והתכשיטים מתלהבת והנשים מבעליהן דורשות עייפתי מן הגניבות, עייפתי מן החיפוש אחר הפתרון	עת תראה את הנשים בשוק חלק במזומן וחלק באשראי כלפי חוץ נותנת צדקה כדי להרבות את מלאכתי:

אלקמאשאת ורד אלשאמייה
 60 אלג'בה קצירה צדרייה
 אלתכה תחתהא מדלייה
 יא רבי אעפו עלייא
 תרגום:

חריר מכ'תלף פי אלאלואן
 עאליה ואלשי עריאן
 שי יכ'בל אלאד'האן
מה אמולה לבתי:

משי בגוונים שונים
 גבוהה והכל חשוף
 דבר המבלבל את השכל
 מה אמולה לבתי:

הבדים יבוא מסוריה
 60 האפודה קצרה על החזה
 החגורה תחתיה תלויה
 הו, אלי, מחל לי

טולהא נצף דרע יזיד
 אלנחאיסייה תולי חריר
 תנוח ותבכי באלתעדיר
פיר כויסתו פארתי:

אלדוכה טואלת עלי אלעאדה
 עלא אלמצרוף מא תמא מכאדה
 65 קל(ל)בו תמאשי עדאדה
 יעמלו אלקלב בראדה
 תרגום:

אורכו חצי זרוע ויותר
 הנחושת נהפכת לברזל
 תקונן ותבכה בשירי אבל
 בשביל לחלום הזה לצד הזה:

כיסוי הראש מתארך יותר מן המקובל
 עלה הוצאות אין עוגמת נפש
 65 בלבד אין יגון
 גורמים ללב להיות אדיש

מטרוז נוואר חריר
 חין ישוף האד אלתבכ'תיר
 תקול מחצ'רא ללסריר
 מעדורה עזיזתי:

אלסראול תפ'טה מעדס
 מן בעיד אלנאצ'ר ידהש
 אלזין פוק אלמרא יכ'דם
 70 תבאת פאיקה תכ'מם ותהנדס
 תרגום:

רקומים בפרחי משי
 בראותו את הגיגדור הזה
 תאמר(אתה): מוכנה (היא) למיטה
 יש להבין את יקירתי:

המכנסיים (עשויים) בד בוחק בנצנצים
 מרחוק מביט נדהם
 היופי שבאשה משפיע
 70 נשארת ערה (בלילה), מהרהרת ומתפננת

ביבליוגרפיה

- אברהמי תשנ"ז יצחק אברהמי, פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס. לוד
ברונדינו 2005 Michele Brondino, *La presse italienne en Tunisie: Histoire et société (1838-1956)*. Paris
- גניאז' 1955 Jean Gniage, *La crise des finances tunisiennes et l'ascension des Juifs de Tunis (1860-1880)*. *Revue Africaine* 99, pp. 153–173
- דה גודן דה סוהם 1875 G. des Goudins de Souhesmes, *Tunis*. Paris
- דונאן 1858 Henry Dunan, *Notice sur la Régence de Tunis*. Genève
- הטל 1996 אברהם הטל, כתבי עת ועיתונים יהודיים בצפון תוניסיה. תל אביב
- הטל תשס"ז --, הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה, מאה שנות יצירה: 1861–1961. ירושלים
- ובשלת ואכלת חש"ד "ובשלת ואכלת". אחד לכתאב ישתמל עלא נעת אלטבאיך / יצלח ללגני וללפקיר / ללעיאר ואלסאיר / אלאיים מואללף האד אלכתאב .I. F. תונס
- חיון 1946 H. Halbert [=Albert M. Hayyoun], *Un restaurant Juif à la Hara: Sketch franco-arabe*. Tunis
- ואסל 1904/7 Eusèbe Vassel, *La littérature populaire des israélites tunisiens avec un essai ethnographique et archeologique sur leurs surpersitions*. Paris
- והל וסטבו 1923 Jacques Véhel & Henri Setbou, *La Cuisine Tunisienne: manuel pratique et complet*. Tunis
- ויוליס 1938 Andrée Viollis, *Notre Tunisie*. Paris
- זאנה-מוראת 1998 Andrée Zana-Murat, *La cuisine juive tunisienne: de mère en fille*. Paris
- זיתון 1992 Edmond Zeitoun, *Ma bibliothèque de cuisine: Deux cent cinquante recettes classique de cuisine tunisienne*. Paris
- חג'אג' תש"ס דניאל חג'אג', הופעת הספרים היהודיים הערביים התוניסאיים [=תרגום הספר 'אנתשאר אלכתאיב אליהודייה אלברברייה אלתוניסייה' (סוזה 1939). בתוך: טובי י' וצ' תש"ס, עמ' 247–286
- טובי י' תשע"א יוסף יובל טובי, משלבים לשוניים בתיאטרון היהודי בתוניס במחצית הראשונה של המאה העשרים. בתוך: יוסף טובי ודניס קורוזן (עורכים),

- חקרי מערב ומזרח: לשונות, ספרויות ופרקי תולדה מוגשים ליוסף שיטריט, א, עמ' 83–110. חיפה-ירושלים
- , עיתון 'אלנג'מה' של מכ'לוף נג'אר. בתוך: אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש ב: מחקרים נוספים ביהדות תוניסיה ומורשתה, עמ' 257–276. תל אביב
- יוסף וצביה טובי, הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה (1850–1950) לוד
- Yosef & Tsivia Tobin, *Judeo-Arabic Literature in Tunisia 1850-1950*. Detroit 2014
- , 'תיאטרו אמורי' ו'תדגיו אלאמורי' לצמח הלוי פרודיות סטיריות בשרות הביקורת הנוקבת על החברה היהודית בתוניס בסוף המאה הי"ט. דחק ז, עמ' 553–582
- צביה טובי, הרכיב העברי בערבית-היהודית בתוניסיה בספרות החול שבדפוס בהשוואה ללשון הדיבור. בתוך: אילת אטינגר ודני ברמזעו (עורכים), משוב יוסף: ספר היוכל לכבוד יוסף טובי, כרך ג: הערבית-היהודית וספרותה בימי הביניים ובזמן החדש, קהילות ישראל במזרח, עמ' 323–333. חיפה
- , הרב המשכיל אליעזר פרחי ויצירותיו הסטיריות (1830–1851). בין עבר לערב ה, עמ' 127–144
- , הרכיב האיטלקי בערבית הדבורה והכתובה שבפי יהודי תוניסיה. בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין, עופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם, עמ' 439–450. שדה בוקר
- וגילת ברב, ארץ תרשיש: יהדות תוניסיה בזמן החדש. ערך: יוסף יובל טובי. ירושלים
- Alessandro Triulzi, Italian speaking Communities in Early Nineteenth-Century Tunis. *Revue de monde Musulman et de la Méditerranée*, pp. 153–184
- Jean-Claude Taieb (ed.), *Les sabirs de kaddour ben nitram*. Paris 2015
- David Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunisie, Tome ii: Étude linguistique*. Paris-La Haye 1975

- 1981 כהן --, Remarques historiques et sociolinguistiques sur les
parlers arabes des Juifs maghrébins. *International Journal of
the Sociology of Language* 30, pp. 91–105
- 1898 לפי Paul Lapie, *Les Civilisations tunisiennes (musulmans-
israélites-européens): Étude de psychologie sociale*. Paris
- 1996 מורה וסדגורב Shmuel Moreh & Philip Sadgrove, *Jewish Contributions to
Nineteenth-Century Arabic Theatre: Plays from Algeria and
Syria: A Study and Texts*. Oxford
- מלאכי תשנ"ט מיכל מלאכי, 'צביה' ו'עאג'ב' מקוננים על מותם. מהות כא, עמ' 119–
187
- ממן תשע"ג אהרן ממן (עורך), מילון משווה למרכיב העברי בלשונות היהודים. עדה
ולשון לא. ירושלים
- סבאג 1951 Paul Sebag, *La Tunisie: essai de monographie*. Paris
- פרחי 1895 אליעזר פרחי, מלזומת אלמעשוקין. תוניס
- פרייזר 1913 John Foster Fraser, *The Land of Veiled Women: Some
Wandering in Algeria, Tunisia and Morocco*. London
- צ'יפולטי 2007 Guido Cifoletti, Italian Loanwords. In: Kees Versteegh et al.
(eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.
II, p. 456-459. Leiden
- קאנאל 1923 Albert Canal, *La littérature et la presse tunisiennes*. Paris
- קשיריבנדנה 2003 Kmar Kchir-Bendana, Kaddour Ben Nitram et les sabirs de
Tunis entre l'oral et l'écrit. *Diasporas: Histoire et
Sociétés* 2, pp. 144–153
- שארל'ניו 1922 Claire Charles-Géniaux, *Le choc des races*. Paris
- שארל'ניו 1934 --, *L'âme musulman en Tunisie*. Paris